

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ.
Mətnşünaslıq. Mənbəşünaslıq. Folklorşünaslıq.

UOT 821.512.162

Kərimov Paşa,
filologiya üzrə elmlər doktoru
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26.
pasha_kerimov@list.ru

NƏŞ'Ə TƏBRİZİNİN ANADILLI ƏDƏBİ İRSİ

Xülasə.

XVII əsrin sonları-XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi və alimi Əbdürrəzzaq Nəş'ə Təbrizi yaradıcılığında Saib Təbrizinin davamçısı, "hind üslubu"nun nümayəndəsi olmuşdur. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqinin nəslindən olan şair dövrünün bir sıra elm sahələrini, xüsusilə də riyaziyyatı mükəmməl bilməsi ilə tanınırdı. XVIII-XIX əsrin təzkirələrində Nəş'ə Təbrizi zamanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri kimi yad edilmişdir. Təbriz şəhərində doğulub boya-başa çatmış, sonra İsfahana köçərək orada təhsilini davam etdirmiş şair Əfşarlar imperatorluğunun banisi Nadir şah Əfşarın(1688-1747) saray şairi olmuş, bir sıra səfərlərində onu müşayiət etmişdir. Onun bir sıra qəsidələri Nadir şahın göstərişi ilə, müəyyən tarixi hadisələr münasibəti ilə yazılmışdır. Lütfəli bəy Azər, Məhəmməd Kazım Mərvî, Məhəmmədəli Həzin, Səlim Behupali, Mirzə Mahmud Qacar, Şəmsəddin Sami, Dehxuda, Ağa Bozorg Tehrani, Gülçinə-Məani kimi müəlliflər Nəş'ənin həyat və yaradıcılığı barədə fikir söyləsələr də, onun anadilli yaradıcılığı barədə məlumat verməmişlər. Şairin divanının İstanbulun Topqapı Sarayı Muzeyində saxlanan əlyazması onun poetik irsi, xüsusilə də anadilli yaradıcılığı barədə fikir söyləməyə imkan verir. 1763-cü ildə köçürülmüş bu divanın əvvəlində Nəş'ənin farsca şeirləri, axır hissəsində Azərbaycan türkcəsində 3 qəsidə, 6 qəzəli (128 beyt) vardır. Bu şeirlər yüksək bədii keyfiyyətlərinə, bir sıra tarixi hadisələrlə bağlı olduğuna, XVIII yüzillikdə Cənubi Azərbaycandakı anadilli poeziya barədə daha ətraflı fikir yürütmək imkan verdiyinə görə böyük maraq kəsb edir.

Açar sözlər: *Nəş'ə Təbrizi, Nadir şah, tarix, ədəbiyyat, poeziya, qəzəl.*

Giriş.

XVIII əsrdə anadilli Azərbaycan poeziyası daha da çiçəklənməsi, dünyəvi münasibətlərin əksinə daha artıq yer verməsi, şifahi xalq ədəbiyyatına yaxınlaşması, dilinin sadələşməsi və bir sıra digər xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Təəssüf ki, bu əsrdə Şimali Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış Nişat Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Şəkili Nəbi, Məhcür Şirvani, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və s. kimi görkəmli şairlərin əsərləri nəşr və tədqiq edilsə də, həmin dövrün çox az saylı Cənubi Azərbaycan şairi barədə məlumatımız vardır. Fikrimizcə, dünya kitabxanalarında saxlanan əlyazmalarımız üzə çıxarılaraq araşdırıldıqca bu sahədəki boşluqları da doldurmaq mümkün olacaqdır. Bu yaxınlarda Tehranın Məclis Kitabxanasından əldə etdiyimiz əlyazma surətini araşdıraraq elmi mətbuatda XVIII əsrdə yaşamış Mir Fəttah Marağayi adlı şairimiz və onun anadilli əsərləri barədə məlumat vermişik. Dövrün başqa Cənubi Azərbaycan şairi Nəş'ə Təbrizi İran ədəbiyyatşünaslığında tanınsa da, Şimali Azərbaycan tədqiqatçıları onun haqqında müəyyən məlumat versələr də, şairin anadilli əsərlərinin böyük əksəriyyəti diqqətdən kənar qalmışdır. Bunun əsas səbəbi Nəş'ənin anadilli şeirlərinin əlyazma

nüsxələrinin əlimizdə olmamasından ibarət idi. Şairin lirik şeirlər toplusu-divanının İstanbulun Topqapı Sarayı Muzeyində saxlanan əlyazması onun poetik irsi, xüsusilə də anadilli yaradıcılığı barədə fikir söyləməyə imkan verir.

Əsas hissə.

XVII əsrin sonları-XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi və alimi Əbdürrəzzaq Nəş'ə Təbrizi yaradıcılığında Saib Təbrizinin davamçısı, “hind üslubu”nun nümayəndəsi olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, o, farsca şeirlərindən birində “Peyrəvi kon, Nəş'ə, Saibra dər ayine-soxən” (“Nəş'ə, sözdə Saibin ardınca get”) demişdir. Məlum olduğu kimi, XVI əsrin ikinci yarısı-XVII əsrin əvvəllərində farsdilli poeziyada poetik üslubun dəyişməsi prosesi gedirdi. “Hind üslubu” (“səbki-hindi”) adlanan üslub öncə İranda, sonra Hindistan, Əfqanıstan, Orta Asiya və Türkiyədə yayılmağa başladı. Ürfi Şirazi, Nəziri Nişapuri, Zühuri Turşizi, Talib Amuli, Kəlim Kaşani kimi şairlərin yaradıcılığında inkişaf edən bu üslub böyük Azərbaycan şairi Saib Təbrizinin əsərlərində kamillik səviyyəsinə çatmışdır. Savadlı şəhər təbəqələri mühitində yeni ideya-bədii istiqamətlərin nəticəsi olan bu üslubda yazan şairlər qəzəlin mövzu dairəsini elə genişləndirmişdilər ki, bu janr bir çox cəhətləri ilə artıq əsrlərdən bəri müəyyən edilmiş normalara uyğun gəlmirdi. Qəzəl mürəkkəb fəlsəfi, ictimai, əxlaqi, hətta məişət məsələlərini əks etdirirdi. Tədqiqatçılar göstərir ki, yaradıcılığında fəlsəfi, sosial, didaktik fikirlərin üstün yer tutduğu bu şairlər (xüsusilə Saib Təbrizi) poeziyaya yeni ideya, motiv və obrazlar gətirmişlər. Hər cür məhdudiyətə, təəssüb və fanatizmə yad olan “hind üslubu” nümayəndələrinin dünyagörüşlərində həmin dövrdə bəziləri üçün qərribə görünə bilən genişlik, universallıq müşahidə edilirdi ki, bunu onların özləri “vos'əte-məşrəb” (“xarakter genişliyi”) adlandırmışdılar. Bu şairlər poeziyaya “məniyi-biganə” adlandırdıqları qeyri-adi motivlər, obrazlar gətirdilər. XVIII əsrin ortalarından farsdilli poeziyada “bazgəşt” (“qayıtma”), yəni əvvəlki üsluba qayıdış hərəkəti meydana çıxdı, “hind üslubu” İranda dəbdən düşməyə başladı. Nəş'ə İranda farsdilli poeziyada həmin üslubun son nümayəndələrindən olmuşdur.

Lütfəli bəy Azər, Məhəmməd Kazım Mərvî, Məhəmmədəli Həzin, Səlim Behupali, Mirzə Mahmud Qacar, Şəmsəddin Sami, Dehxuda, Ağa Bozorg Tehrani, Gülçine-Məani, Salman Mümtaz kimi müəlliflər Nəş'ənin həyat və yaradıcılığı barədə fikir söyləmişlər. Mirzə Mahmud Qacar “Səfinətül-Mahmud” adlı təzkirəsində onun haqqında belə bir məlumat verir: “Boya-başə çatdıqdan sonra Təbriz darüssəltənəsindən İsfahana köçmüş və təhsilini orada təkmilləşdirmişdir. Bütün elmlərə sahib idi, xüsusilə də riyaziyyat elmində mükəmməl idi. Hicri 1125-ci ildə (1713) ömrünün ulduzu endi və həyatının şərəbi əcəl tiryəki ilə nəşəsiz oldu. Mirzə Saib Təbrizi üslubuna bələd idi” (1, s.681).

Salman Mümtaz ilk dəfə “Füqərə füyuzatı” jurnalının 1920-ci ilin birinci nömrəsində nəşr edilmiş “Nəş'ə” adlı məqaləsində şairin Azərbaycanın ən görkəmli sənətkarlarından biri olduğunu, İranın, Hindistanın ədibləri tərəfindən yüksək dəyərləndirildiyini göstərmişdir. Tədqiqatçı şairin adının Zeynəlabdin, künyəsinin Əbdürrəzzaq, şeirdə işlətdiyi təxəllüsünün isə Nəş'ə olduğunu bildirir (2, s.272). Qeyd edək ki, şairin müasirləri Lütfəli bəy Azər “Atəşkədə” (3, s.543), Məhəmməd Kazım Mərvî “Aləmarayi-Nadiri” (4, s. 926), Məhəmmədəli Həzin “Təzkireyi-Həzin” əsərlərində (5, s.124) ancaq onun adının Əbdürrəzzaq olduğunu göstərmişlər. Səlim Behupalinin –“sübhi-gülşən”, Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə”, Şəmsəddin Saminin “Qamus-i-elam” əsərlərinə istinad edən S.Mümtazın şair barədə bildirdiklərini qısa şəkildə belə çatdırmaq olar: Nəş'ənin iki min beytdən ibarət gözəl nəstəliq xətti ilə köçürülmüş avtoqraf nüsxəsini tədqiqatçı İran tarixçisi Seyid Əli xanın kitabxanasında görmüşdür. Salman Mümtazın kitabxanasında saxlanan Nəş'ə divanında şairin Azərbaycan türkcəsində də şeirləri olmuşdur. Bu şeirlərdən biri, “Deyil qəm, gər tənəzzül etmişəm zahirdə rif'ətdən” misrasıyla başlanan 6 beytlik qəzəl məqalədə təqdim olunur. N.Təbrizinin tərcümeyi-halında belə bir məqam vardır ki, o, İranın bir çox yerlərini gəzdikdən sonra Azərbaycana qayıtmış, Təbrizdə yaşamış və burada vəfat etmişdir. Tədqiqatçı həm də onu bildirir ki, şairin yaxın dostu olmuş Lütfəli bəy Azər nədənsə

təzkiyəsində Saib Təbrizi kimi Nəş'ə barədə də cəmi 3-4 sətir yazmaqla kifayətlənmişdir” (2, s.273-274). L.Azərin təzkiyəsində Saib və Nəş'ə barədə cəmi bir neçə sətir yazdığını, fikrimizcə, izah etmək çətin deyil. Məsələ orasındadır ki, Lütfəli bəy “Atəşkədə” təzkiyəsini yazdığı zaman bu iki sənətkarın nümayəndəsi olduğu “hind üslubu” artıq İranda dəbdən düşməyə başlamışdı L.Azər bu üslubu tənqid, əvvəlki üsluba qayıtmağı təbliğ edən ədəbiyyatşünaslardan idi.

Qulam Məmmədli təzkiyəsində Nəş'ənin əvvəl Mazandaranda vergi məmuru vəzifəsində işlədiyini, sonra isə Nadir şahın sarayına dəvət edildiyini, Şəmsəddin Saminin “Qamus-elam” əsərinə istinadən hicri 1180-ci ildə (m.1767) vəfat etdiyini bildirir. Q.Məmmədli yazır: “Nəş'ə riyaziyyat elmində məlumatlı, eyni zamanda, mahir xəttat imiş. İki min beytdən ibarət Azərbaycan və fars dillərində şeirlərinin əlyazması Təbrizdə Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin şəxsi kitabxanasında saxlanılır. Nadir şahın göstərişi ilə Azərbaycan dilində qəsidəsi Nəcəf şəhərində Həzrət Əlinin məzarının baş qapısında həkk edilmişdir. Hal-hazırda da həmin qəsidə oradadır” (6, s.434). Tədqiqatçı Məhəmmədəli Hüseyni 2002-ci ildə çap etdirdiyi “Nəş'ə Təbrizi” adlı məqaləsində müxtəlif müəlliflərin Nəş'ənin ölüm tarixi barədə yazdıqlarını müqayisə edir və düzgün nəticəyə gəlir: Mahmud Mirzə Qacarın göstərdiyi ölüm tarixi ilə razılaşmayan tədqiqatçı yazır: “Lakin “Riyazül-cənnə” əsərinin müəllifi Məhəmməd Əmin Riyahi Nəş'ənin h.1128-ci ildə (m.1774/75) vəfat etdiyini göstərir. Bu tarix Məhəmməd Həzin, Mirzə Mahmud Qacar kimi təzkiyəçilərin yazdıqlarına rəğmən həqiqətə daha uyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli alimlərdən Şəmsəddin Sami, Salman Mümtaz və Dehxuda Nəş'ə haqqında yazdıqları zaman Səlim Behupalinin “Sübhi-gülşən” təzkiyəsinə əsaslandıqlarından orada gedən səhvləri təkrar etmişlər. Ağa Bozorg Tehrani “Əz-Zəriə ilə təsanifiş-şie əsərində yazır: “Sübhi-gülşən” müəllifi Behupali Mirzə Zənalabdin Nişat Məşhədi ilə Mirzə Əbdürrəzzaq Nəş'ə Təbrizinin tərcümeyi-hallarını qarışdırmış və ikisinə bir tərcümeyi-hal yazmışdır” (7, s.191-192) M.Hüseyni məqaləsində Nəş'ənin “Şəhi-Cəm həşməti-Dara dirayət Nadiri-dövrən” misrasıyla başlanan Azərbaycan türkcəsində qəsidəsindən kiçik bir parça, həmin şeir haqqında məlumat vermiş, bundan başqa, iki anadilli qəzəlini də təqdim etmişdir. Tədqiqatçı bir sıra mənbələrin verdiyi məlumatla əsasən yazır: “Nadir Nəcəf şəhərində Həzrət Əlinin məzar qübbəsini qızıla tutduğu zaman Nəş'ədən türkcə bir maddeyi-tarix yazmasını tələb etmişdi. Qəsidənin sərlövhəsindən Nadir şah tərəfindən verilmiş sifarişin məqsədi aydın olur” (7, s. 192). Sərlövhənin dilimizə tərcüməsi belədir: “Cənabi-Əlinin mütəbərrik (müqəddəs) rövzəsinin qızıla tutdurması münasibəti ilə tarixdir ki, türkcə yazılması əmr edilmişdir”. Həmin yazı qızıl suyu və zəncərf (civə və kükürd qarışığından hazırlanan, rəssamların istifadə etdiyi boya tozu, qırmızı və ya qəhvəyi rəngdə olur. Rəssamlar və katiblər əlyazma kitablarında başlıqların yazılmasında, cədvəllərin çəkilməsində işlədirlər). Nəş'ənin həmin qəsidəsini və anadilli bütün digər şeirlərini müasir əlifbaya transliterasiya etdikdən sonra bu əsərlər barədə bəzi qənaətlərimizi çatdırmaq istərdik. İlk öncə XVIII əsrdə, İranda Azərbaycan şairlərinin əsərlərini daha çox fars dilində yazdıqları bir zamanda Əfşar dövləti hökmdarının şairdən Həzrət Əli məqbərəsində həkk ediləcək şeiri türkcə yazmasını tələb etməsi (və şairin əsərinin başlığında bunu xüsusi olaraq vurğulaması) böyük maraq doğurur. Sənədlər göstərir ki, Avropa tarixçilərinin “Şərqi Napoleonu” adlandırdıqları Nadir şah türklüyünü dərk edən, müxtəlif türk dövlətləri (əsasən Osmanlı, Hindistanda türklərin yaratdığı Böyük Moğol imperatorluğu və özbək xanlıqları) ilə dostluq, qardaşlıq münasibətlərini yaratmağa çalışan bir dövlət xadimi olmuşdur. O, Osmanlı hökmdarı I Sultan Mahmud (1730-1754) məktublarından birində əvvəllər yol verilmiş səhvləri unudub iki qardaş türk dövləti arasında sülh və dostluğun bərqərar edilməsini istədiyini bildirir, müharibə nəticəsində Osmanlı dövləti ərzisinə qatılmış Azərbaycan torpaqlarının qaytarılmasını xahiş edir. Nadir şah Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər dövləti arasında baş vermiş müharibələrə ibrət gözü ilə baxıb iki qardaş ölkə arasında yalnız mehriban dostluq və qonşuluq əlaqələrinin yaranmasına çalışmaq lazım gəldiyindən danışıq: “Şərt odur ki, bundan sonra fitnə yatmış və xəncər yuxulu olsun, iki tərəfin şəninə layiq və iki dövlətin mənafeyinə müvafiq işlər həyata

keçirilib, küdurətdən bəhrələnən və sülh ilə xoş münasibətlərə zidd olan əməllərdən imtina edilsin. İnşaallah-təala bu iki əzəmətli dövlət və bu iki böyük ailənin övladları arasında dostluq və məhəbbət qiyamət gününə qədər davam edəcək” (8, s. 54).

Tarixdən məlumdur ki, Nadir şah Əfşar 1738-ci ildə Hindistan türklərinin dövləti-Böyük Moğollar imperatorluğuna hücum edir, Şahcahanabada-Dehliyə daxil olur. 1739-cu ildə Karmalda Məhəmməd şah Əbül müzəffər Nəsrəddin Gürğaninin (1719-1748) başçılıq etdiyi Moğol ordusuna tam qələbə çalır. Lakin dövlətin türk dövləti, Məhəmməd şahın isə türk olduğuna görə ona qarşı hörmətlə davranır və taxt-tacını əlində saxlayır. Əfşar dövlətinin qalib hökmdarı bu əhvalatı başqa bir türk dövləti-Osmanlı imperatorluğunun hökmdarı I Sultan Mahmud yazdığı məktubda belə təsvir edir: “İlahi dərğahına möhtac olanın türkman və adı çəkilən padşahın da Türkməniyyə ümmətinin və cəlalətli Gürğaniyyə (Teymur-P.K.) sülaləsinin nümayəndəsi olduqlarını nəzərə alaraq, bundan əvvəl olduğu kimi, el və birlik qaydası ilə Hindistan padşahlığını adı zikr olunmuş o ali məqama həvalə etdik və xütbə ilə sikkəni onun adına düzəlttik” (8, s. 33). Nadir şah Osmanlı imperatoruna və bu dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərinə məktublarında aydın şəkildə bildirir ki, Səfəvilər dövründə məzhəb ayrılığına, sünni-şiə məsələsinə görə türk məmləkətləri arasında baş verən ixtilaflara bundan sonra yol vermək olmaz. O, I Sultan Mahmud yazdığı məktublarından birində türk dövlətləri arasında ixtilaflara son qoyulması məqsədi ilə məzhəblər arasındakı fərqlərin aradan götürülməsi zərurətini xüsusi olaraq qeyd etmişdir. (8, s. 70). Nəş'ənin haqqında danışdığımız, Nadir şahın əmri ilə qələmə aldığı qəsidəsi təntənəli bir dillə yazılmışdır, burada ərəb-fars söz və ifadələri kifayət qədərdir. Şeirdə müəllif Həzrət Əli məqbərəsinin qübbəsini qızıla tutmağı, üzərində türkcə maddeyi-tarix qəsidəsi yazmağı əmr etmiş hökmdarın mədhinə xüsusi yer verilmişdir. Qəsidədə şair həmin vaxt baş vermiş başqa bir tarixi hadisəyə də işarə etmişdir. Məsələ orasıdır ki, həmin dövrdə Nəcəf şəhəri Osmanlı dövlətinin ərazisinə daxil idi. Əfşarlar dövlətinin hökmdarı oraya yalnız Həzrət Əlinin məqbərəsini abadlaşdırmağa gəlməmişdi. 1743-cü ildə Nadir şahın təşəbbüsü ilə Nəcəfdə İran, Osmanlı dövləti, Orta Asiya və Əfqanıstandan gəlmiş sünni və şiə din xadimlərinin toplantısı keçirildi. Tədbirdə İran tərəfdən 70 nəfər, Osmanlı tərəfdən Bağdad valisi Əhməd Paşa, Bağdad müftisi və başqaları iştirak edirdi. Burada Nadir şahın istədiyi məsələ-sünni məzhəbləri ilə bərabər şiə-cəfəri məzhəbinin qanuniliyi bütün din xadimləri tərəfindən qəbul edilməsə də sünni və şiə dindarlarının imzaladığı vəsiqənamə adlı xoş məram sənədi yaxınlaşmağa meylin artdığından xəbər verirdi. İran tərəfinin din xadimləri Həzrət Əlidən başqa üç rəşidi xəlifə-Əbu Bəkr, Ömər, Osman barədə yalnız hörmətlə danışacaqlarına söz verirdilər. Osmanlı imperatoru qonşu dövlətin başçısının öz ərazisində Həzrət Əli məqbərəsini abadlaşdırmasını razılıqla qarşılayırdı. İki dövlətin yaxınlaşmasında və tədbirlərdə Nadir şahla dostluq münasibətləri olan Bağdad valisi Əhməd Paşa fəal iştirak etmişdi. Nəş'ənin qəsidəsində Nadir şahın təşəbbüsünə I Sultan Mahmudun müsbət münasibəti, hadisələrdə Əhməd Paşanın iştirakı da qeyd edilmişdir:

Riza verdi ona sultani-Rum, İskəndəri-sani
Ki, vacibdir duayi-dövləti islamiyan üzrə...
Səlahi-dövlətini istəyən Bağdad valisi
Çalub itmam için səy ilə damanın miyan üzrə

(9, v. 97 b).

Müəllif şeirində Nadir şahın dövlət başçısı və sərkərdə kimi mədhinə xüsusi yer ayırmışdır:

Sən ol kamil bahadırsam, giramisən ki, həqqində
Demiş hər cövhəri bir qiyməti-xalis kəman üzrə.
Şəha, biixtiyarəm mədhi-şahənşahi-dövrənə,
Bu yüzdəndir mükərrər eylərəm cari zəban üzrə..

(9, v. 97 a-97 b).

Qəsidənin son beyti belədir:

Cəvabım, Nəş'ə, oldu misreyi-tarixi-itmamə,
“Ədəb-bil, mehr sakindir mütəfi insü can üzrə”

(9, v. 97 b).

Beytin ikinci misrası maddeyi-tarixdir. Əbcəd hesabı ilə oxunduqda günbəzin qızıla tutulması tarixinin h.1156-cı il (m.1743) olduğunu görürük.

Nəş'ənin divanına daxil edilmiş digər anadilli qəsidəsi belə bir sərlövhə altında verilmişdir: “Dəgər tarix be cəhətə-məzargahe-Nadiri həsbül-əmr qofte şod” (“Nadirin məqbərəsi üçün yazılması əmr edilmiş digər tarix”). Adından görüldüyü kimi, bu şeir Əfşarlar dövləti hökmdarının məqbərəsində həkk olunmuş maddeyi-tarix qəsidəsidir. Məlum olduğu kimi, 1747-ci ildə düşərgəsində olduğu zaman Nadir şah saray əyanlarının sui-qəsdı nəticəsində qətlə yetirilmişdi. Nəş'ə bu şeirində yalnız hökmdarın ölümü münasibəti ilə kədərini ifadə etməklə kifayətlənməmişdir.

Şəhi-şahani-fələk rütbeyi-Nadiri-dövrən
Ki, oldu əmrinə tabe cahanda hər nə ki, var

(9, v. 97 b).

-beyti ilə başlanan qəsidədə müəllif Nadir şahın İran tarixində, bütün Yaxın və Orta Şərq xalqları tarixində oynadığı rolu, hökmdar kimi qüdrətini xüsusi olaraq diqqətə çatdırmışdır. Şair göstərir ki, ölkənin çətin vaxtlarında, İraq (İran mənasında işlədilmişdir-P.K.) əfqan tayfalarının əlinə keçdiyi, Xorasanın itirildiyi, Təbriz osmanlılar tərəfindən işğal edildiyi zamanda Nadir şah qaranlığı-düşmənləri yaran Günəş kimi meydana çıxdı və ölkəni xilas etdi. Burada Nadir şahı Günəşə, düşmənləri qaranlığa bənzədən şair təzad poetik fiqurundan məharətlə istifadə etmişdir:

O gün ki, məmləkəti-binəziri-İrandan
İraq zümreyi-əfğan əlində idi düşar.
Müsəllət mülki-məmləkət Xorasanda,
Əsiri Rum idi Təbrizü sair əmsar.
Günəş tək etdi vücudi zühur məşriqdən,
Siyah şam tək əda fərarə verdi qərar.
Fərar etməsəydilər əsakiri-zülmət,
Siyah əncüm ola, aftab ola salar

(9, v. 98 a).

Bundan sonra müəllif Nadir şahın xarici ölkələrə yürüşlərindən bəhs edir. 1739-cu ildə Nadir şahın Böyük Moğol imperatorluğu qoşunlarına qələbə çalaraq Hindistanı fəth etməsi barədə danışan şair Əfşarlar dövlətinin hökmdarının Moğol hakimi Məhəmməd şahı azad etməsini xüsusi olaraq nəzərə çatdırır:

Mürüvvətindən onun rayi hindray oldu,
Himayəti əlinə verdi xatəmi-zinhar.
Cahanda olmaz idi şahı-Hind azadə,
Gər etməsəydi bu dərgahə bəndəlik izhar

(9, v. 98 a).

Hindistanı fəth edən Nadir şahın 1740-cı ildə Mavərnəhr və Xarəzmə yürüş etməsi Mərkəzi Asiyanın yeni tarixində mühüm hadisələrdən hesab olunur. Əfşar qoşunları Xivə və Xarəzmi, Bəlx, Buxaranı və digər yerləri tuturlar. Bir sıra yerli hakimlər Nadir şahın yazılı müraciətinə cavab olaraq onu qarşıladılar. Bəlx hakimi Niyaz Məhəmməd Quşbəyi, Turan hakimi Rəhim xan Nadiri hökmdar kimi qəbul etdilər. Yerli hakimlərdən Əbülfeyz xan əvvəlcə tabe olmayıb müqvimət göstərsə də sonra təslim oldu, barışıq əlaməti olaraq Teymurun qılınc və dəbilqəsini, Çingiz xanın dəbilqə və baş örtüyünü ona bağışladı. Buxaradan Səmərqəndə qədər Əfşar qoşununa qarşı çıxan tayfalar yatırıldı. Nadir şah elçilərini öldürüb ona hərbi müqavimət göstərən Xivə xanı İlbarsı qətlə yetirdi. Digər yerli xanlarla razılıq əldə edildi (10, s.78).

Bu hadisələrdən bəziləri qəsidədə əksini tapmışdır:

Məzaqi-Bəlx olub təlx zəhri-tiğindən,
Tutuşdu mülki-Buxara, yer üzrə oldu buxar.
Olub nəhibdən Ürgənc gənci viranə,
Təmam ləşkəri-Xarəzm rəzmi eylədi xar.
Qəza əlində səlätini-türki qıldı əsir,
Qədər həm eylədi əfnələrində çox israr.
Vəli bu dövlətə dəstüdür ki, əfvə qərin,
Olub günahına hər kim ki, eyləsün iqrar,
Tərəhhüm eylədi Bülfeyz xanə feyZRəsa.
Kim öz yerində buldu feyz istiqrar.
Həzar şükr ki, var şahbazi-dövlətin,
Əsiri pəncəsi əfğanü özləkü tatar (9, v. 98a).

Nəş'ə Nadir hakimiyyətə gəldikdən sonra rusların I Pyotr vaxtında tutduqları Xəzəryanı torpaqlardan, Dağıstandan çəkilməsini xatırladır. Şeyrin sonunda müəllif Nadir şahın məqbərəsinin möhtəşəmliyini vəsf edir, hökmdara müraciətən deyir ki, sən bu dünyadakı əməllərin o dünyada cənnətə düşəcəyinə səbəb olmuşdur. Burada şair maraqlı bir aforizm işlədir: bahar yaxşı olarsa, o ilin sonrası da yaxşı olur. Eləcə də insan ömrü ləyaqətli olarsa, həmin adam o biri dünyada ilahi mərhəmətə layiq olar:

Edər zühur bu dünyadə rifə'əti üqba,
Təmam sal olur yaxşı, yaxşı olsa bahar.
Həmişə aqibəti-kar xeyr olur bişək,
O müşkil işdə ki, düşsün kərim ilə sərükar (9, 98b).

Qəsidənin sonunda müəllif bu əsərini qeybdən gələn bir ilhamın köməyi ilə yazdığını, Nadirin cənnətə düşdüyünü göstərir:

Bu büqə surəti-itmanə çün qərin oldu,
Nidayi-hatifi-qeyb eylədi bana əş'ar.
Behiştədən bir əsərdür bu, Nəş'ə, dünyadə,
Görək ki, yazıla tarixi: "Cənnətasar".

"Cənnətasar" sözləri əbcəd hesabı ilə Nadir şahın ölüm tarixini bildirir.

Nəş'ə Təbrizinin divanına daxil edilmiş türkcə altı qəzəl ümumi bir "Qəzəliyyat dər zəbane-türki" ("Türk dilində qəzəliyyat") başlığı altında verilmişdir. Bu qəzəllərdən dördü yeddi, ikisi altı beytdən ibarətdir. Həmin şeirlərdə Nəş'ənin təmsilçisi olduğu "hind üslubu"nun bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri əksini tapmışdır. Son dövrlərə qədər belə hesab edilirdi ki, adı çəkilən üslub özünü yalnız farsdilli poeziyada göstərmişdir. Lakin apardığımız araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, XVII əsr Azərbaycan şairlərindən Saib Təbrizi, Vaiz Qəzvini, Mürtəzaqulu Sultan Şamlu və Vəhid Qəzvininin anadilli əsərlərində bu üslub özünü göstərmişdir. Şeirdə xəyala güc verilməsi, oxucunun alıxmadığı, ona qəribə gələ bilən obrazlar yaradılması, poetik fiqurlardan, xüsusilə də təmsil bədii ifadə vasitəsindən geniş istifadə edilməsi "hind üslubu" şairlərinin əsərləri üçün səciyyəvi idi. Nəş'ənin əlimizdə olan türkdilli şeirlərində bu xüsusiyyətləri görə bilərik. Nadir şahı vəsf edərkən şair deyir: "Binayi-dövləti sabit, ədaləti səyyar" (9, 97 b). Yəni, hökmdarın qurduğu dövlətdə sabitlik var, onun ədaləti isə səyyardır, ölkənin hər bir yerinə aiddir. Müəllifin "sabit" və "səyyar" sözlərinin köməyi ilə yaratdığı təzad ölkədə sabitlik və ədalətin hökm sürdüyü poetik bir şəkildə əks etdirir. Məlum olduğu kimi, Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi İranda qarışıqlığın, qeyri-sabitliyin qarşısını aldı və onun 1747-ci ildə qətlindən sonra ölkədə yenidən qarışıqlıq baş alıb getməyə başladı.

Nəş'ənin qəzəllərindən biri "hind üslubu" şairlərinin xüsusi fikir verdikləri təmsil poetik fiqurundan (beytin bir misrasında söylənən fikir digər misrada həyatdan bir nümunə ilə təsdiq edilir) istifadənin çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Birinci mətlə beytdə deyir ki, əgər insan,

sənətkar daxilindən, mənəvi dünyasından təsirlənməsə onun çəkdiyi nalənin, ifadə etdiyi iztirabların heç bir əhəmiyyəti olmaz. Necə ki, iksirdən istifadə edilməsə mis qızıla çevrilməz (orta əsr əlkimyaçıları belə hesab edirdilər ki, iksirin köməyi ilə misi qızıla çevirmək mümkündür P.K.):

Nalə bicadur, gər ehsan görməsə təsirdən,
Mis tələ olmaz gər imdad olmasa iksirdən (9, s.99b)

İkinci beytdə müəllif onun sənətini, istedadını qəbul etməyənlərə cavab verir, bu bəyənməzliyi korun dünyanı işıqlara qər qədən Günəşi görməməsinə bənzədir:

Baisi-hirmanümüz nöqsani-isteddaddur,
Dideyi-əmə nə görsün mehri-aləmgirdən (9, v. 99b).

Üçüncü beytdə “hind üslubu” şairləri üçün səciyyəvi bir cəhət diqqəti cəlb edir. Adətən klassik şeirdə aşiqin könlünün məşuqənin zülfünü xatırlamasından söhbət gedir. Burada isə, gözəlin zülfünə bənzəyən zəncir aşiqin könlünü yad edir. Gözəlin zülfü zəncirə bənzədilir. Şairin bədi məntiqinə görə eşqindən dəli olub zəncirlənən aşiqi məhz zülfə bənzəyən zəncir yad edə bilər:

Könlümü zəncirdən ayrı hiç kimsə etməz xəyal,
Yad edən əhli-cünuni yad edər zəncirdən (9, v. 99 b).

Sonuncu beytdə müəllif eşqində özünü pərvanə ilə müqayisə edir. Şam pərvanəyə aşiq olduğu üçün onun ətrafında fırlanır, onun oduna yanır, bununla da eşqini ifadə edir. Nəş'ə isə əsl aşiqdir, o eşqində pərvanə tək yansa da dərini heç kimə deməməlidir:

Şamtək yan, Nəş'ə əmma sözün izhar eyləmə,
Haləti-pərvanə müstəğni olur təqirdən (9, v. 99b).

Şairin “Olma” rədifli qəzəlində də təmsil poetik fiqurundan uğurlu istifadənin nümunələrinə rast gəlmək olar. Əgər Günəş zəvala uğramasa, günorta vaxtı zenit nöqtəsindən qüruba doğru getməsə, dünyada kölgə meydana çıxma bilməz. Eləcə də ürəyi mehr, məhəbbət tərki etməyincə, orada kin-küdurət özünə yer tuta bilməz:

Zəvali-mehrdəndir sayə aləmgir olur, ey məh,
Könüldən mehr zail olmayınca rəngi-kin olma (9, v.101a).

Qəzəlin sonuncu beytində “hind üslubu” şairlərinin şeirə gətirdikləri daha bir cəhətə, duyğu üzvlərinin funksiyalarının qarışdırılmasına (sinesteziya) rast gələ bilərik. Müəllif burada süxəngu (danışan) gözlər obrazını yaratmışdır. Beytin mənası belədir: Şair sevgilisinin danışan, fikrini sözsüz ifadə edən gözləri ilə ünsiyyətdə olmuşdur. O, iddia edir ki, bu cür ünsiyyətin sehrini (təsirini, feyzini) heç cür danışmağın sehri (təsiri, feyzi) ilə müqayisə etmək olmaz:

Süxəngu gözlərindən Nəş'əyə olmuş nəzər guya,
Tilismi-göftgudə böylə bir sehrafərin olma (9, v. 101a).

“Hind üslubu” nümayəndəsi kimi Nəş'ə obraz yaratmaq üçün şeirlərində həyatın ən müxtəlif, gözənlilməz tərəflərindən, o cümlədən, riyazi anlayışlardan da məharətlə istifadə etmişdir. Həm də riyaziyyatçı olan şair “Gərək” rədifli qəzəlində “ceyb” (“sinus”) terminini mənalandırmışdır. Məlum olduğu kimi, sinus anlayışı tarixən triqonometriyada düzbucaqlı üçbucağı nəzərdən keçirərkən meydana çıxmışdır və üçbucağın tərəflərinin uzunluğunun onun iti bucaqlarından asılı olduğunu ifadə edən elementar funksiyadır. Düzbucaqlı üçbucağın iti bucaqlarının sinusu onun qarşısında duran tərəfin-katedin düz bucaq qarşısında duran tərəfə-hipotenuza nisbətində bərabərdir. Göründüyü kimi, burada üçbucağın bucaqlarının onların qarşısında duran tərəflə qarşılıqlı asılılığı vardır. Nəş'ə

Ceybində sübh mehri demişdir sana qərin,
Sadiq isə, müarizəsi rubəru gərək (9, v. 101b)

-beytində sevgilisinə üz tutaraq deyir ki, sübh Günəşi ceybində (sinusunda) sənə yaxın olduğundan danışır. Əgər eşqində sadqıdarsə, sənənlə müarizədə, üz bəüz olmalıdır. Burada Günəş üçbucaqlının bucağına, məşuqə isə birbaşa onun qarşısında duran, “üz tutduğu” tərəfə

bənzədilir. Beləliklə, Günəşin işi ancaq gözələ baxmaqdan ibarət olmalıdır ki, bu da onun sədaqətini göstərir. Qeyd edək ki, ədəbiyyatımızda poetik obrazların yaradılmasında elmi terminlərin işlədilməsinə rast gəlmək mümkündür. Klassik poeziyamızda riyazi terminlərdən nadir hallarda istifadə edilmişdir. Bir sıra digər “hind üslubu” təmsilçiləri kimi Nəş’ənin özünəməxsus, orijinal deyim tərzini vardır. Dildə “dünyadan əl götürmək” ifadəsi olduğu halda o, türki-dünyalığı tərk etməmək tələbi ilə çıxış edir, “əl götürmə türki-dünyadən” (9, v. 99b) deyir.

Başqa şairlər məşuqəsindən qarşılıq umduğu halda, eşqi yolunda hər cəfaya hazır olan, əslində eşqin mənasını bu cəfada görə Nəş’ə möhnətdən, əzabdan məhəbbət gözlədiyini bildirir:

Əgər ülfət görə səyyaddən, seyd eyləməz vəhşət,
Könül etməz cüdalıq gər məhəbbət görsə möhnətdən (9, v. 99b).

Odu su ilə söndürürlər. Nəş’ənin lirik qəhrəmanının gözlərindən axan yaşlar isə onun evini yandırıb kül edir. Çünki bu göz yaşları aşiqin odluluq qəlbinin dərinliklərindən axıb gəlir:

Yaxdıvü yıxdı könlümüzü əşki-atəşin,
Bərq oldu seyli-xarü xəsi-aşiyənəmiz (9, 101b).

Nəş’ə Təbrizi şeirlərində həqiqi (ilahi) eşqlə məcazi (dünyəvi) eşq arasında fərq görmədiyini bildirir, onların yalnız adında fərq olduğunu deyir, bununla da bir daha vəhdətivüçü nəzəriyyəsini təsdiqləmiş olur. Tanrı hər bir şeydə, təbiətdə təcəlli edir, məcazi eşq əslində həqiqi eşqin birinci mərhələsidir:

Həqiqətlən məcazın fərq edən məninə nə anlar
Ki, yox mənidə fərq kamili ismin müsəmmadən (9, v.99b).

Şairin yalnız məcazi, dünyəvi-eşqi tərənnüm etdiyi şeirləri də vardır:

Bənimplə vədeyi-vəsl eyləmə, etsən vəfa eylə,
Nə hacət lələgun olsun yüzün daği-xəcalətdən (9, v.100 b).

Şair sevgilisində deyir ki, mənə vüsəl vəd etmə, əgər əhdinə vəfasız çıxarsansa, üzün lələ kimi qırmızı rəngə boyanacaqdır. Göründüyü kimi, burada söhbət dünyəvi eşqdən gedir.

Nəş’ə barədə dediklərimizə onu da əlavə etmək istərdik ki, professor Cəfər Xəndan 1945-ci ildə Təbrizdə çıxan “Azərbaycan” qəzetində çap etdirdiyi “XVII-XVIII əsrlərdə Təbrizdə ədəbiyyat” adlı məqaləsində şairi Nadir şahın yaratdığı şəraitdən istifadə edərək ana dilinin inkişafı uğrunda çalışan sənətkar kimi səciyyələndirmişdir: “Dil və üslubca Nəş’ə öz müasirləri olan Vaqif və Vidadi kimi şairlərə nisbətən olduqca qəliz yazmışdır. Fəqət Nadir şahın sarayında onun Azərbaycan dilində qəsidələr yazması tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bu hadisə bir tərəfdən şairin öz ana dilinə olan hörmətini göstərsə, digər tərəfdən də Nadir şahın Azərbaycan dilinin inkişafına çalışmasını və yol verməsini isbat edir” (11). Alim məqaləsində Nəş’ənin iki qəsidəsindən qısa sitatlar gətirmişdir.

Nəticə.

Lirik şeirlər toplusu-divanı əlimizdə olmadığından son vaxtlara qədər XVIII əsr Azərbaycan şairi Nəş’ə Təbrizinin ədəbi irsi barədə ətraflı fikir söyləmək imkanımız yox idi. Şairin İstanbulun Topqapı Sarayı Muzeyindən surətini əldə etdiyimiz divanında onun farsca şeirləri ilə bərabər köçürülmüş Azərbaycan türkcəsindəki şeirləri-üç qəsidə və altı qəzəli həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanda anadilli poeziyamızın inkişafı barədə təsəvvürlərimizi genişləndirməyə imkan verir. Türklüyünü dərk edən, digər türk ölkələrinin hökmdarlarına qardaşlıq məktubları göndərən Nadir şahın saray şairi Nəş’ənin ana dilində yazdığı üç qəsidəsində onun şəxsən şahidi olduğu bir sıra tarixi hadisələr əksini tapmışdır. Şairin anadilli qəzəllərində böyük Azərbaycan şairi Saib Təbrizinin ən qüdrətli nümayəndəsi olduğu “hind üslubu”nun güclü təsiri özünü göstərməkdədir. Məlum olur ki, əsərlərinin çoxunu fars dilində yazmış sənətkarın ana dilində dərin mənalı, yüksək poetik xüsusiyyətləri ilə seçilən şeirləri vardır. Ədəbi irsini diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra şairi XVIII əsrdə Saib Təbrizi ədəbi məktəbinin ən görkəmli azərbaycanlı

nümayəndəsi adlandıra bilərik. Nəş'ə Təbrizinin həyat və yaradıcılığını, ədəbi irsini ətraflı nəzərdən keçirərək onun XVIII yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə ehtiyac vardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Qacar Mahmud Mirzə. Səfinətül-Mahmud/Təshih və təhşiyə: dr.Əbdürrəsul Xəyyampur. Cild II. Təbriz, Müəssisəye-tarix və fərhəng, 1346.
2. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: "Avrasiya Press", 2006.
3. Azər Lütfəli Bəydilli. Atəşkədə (Təlif: 1174-1193). Kəlküttə, 1249.
4. Mərvə Məhəmməd Kazım. Aləmarayi-Nadiri. Təshih və həvaşi: Məhəmməd Əmin Riyahi. C.3. Üçüncü çap, H.11369.
5. Həzin Məhəmmədəli. Təzkireyi-Həzin. İsfahan, h.1334.
6. Rəhimova Aybəniz. Qulam Məmmədli təzkirəsi. Bakı: "Elm və təhsil", 2012.
7. Hüseyni Məhəmmədəli. Nəş'ə Təbrizi // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. VIII Respublika-elmi-nəzəri konfransının materialları. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, (Bakı, 28 dekabr, 2001-ci il). Bakı: "Nurlan", 2002.
8. Astrabadi Mirzə Mehdi xan. İnşa. Bakı: "Elm və təhsil", 2016.
9. Nəş'ə Təbrizi. Divan (Əlyazma). İstanbulun Topqarı Sarayı Muzeyi Kitabxanası. Şifr: H.977.
10. Мамедова Рена. Персоязычные источники о походе Надир шаха Афшара в Мавераннахр и Хорезм // Ozbekistan Respublikası. Fanlar Akademiyası, Taşkent, №4, 2011, s.74-82.
11. Xəndan Cəfər. XVII-XVIII əsrlərdə Təbrizdə ədəbiyyat «Azərbaycan qəzeti», Təbriz, №168, 2 fərvədin, 1325, şənbə.

Керимов Паша

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ НЕШ'Е ТАБРИЗИ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Азербайджанский поэт Абдурраззаг Неш'е Табризи, живший в конце XVII-XVIII вв. в своем творчестве был продолжателем Сайба Табризи, представителем «индийского стиля». Поэт, который был из рода правителя государства Гарагойунлу Джаханшаха Хагиги, был известен как знаток ряда наук своего времени, в том числе математики. В тазкирах XVIII-XIX вв. Неш'е Табризи упоминается как один из выдающихся личностей своего времени. Поэт, который родился и вырос в городе Табриз, продолжил свое образование в Исфахане, был приближенным к дворцу императора государства Афшаров Надир шаха Афшара (1688-1747), сопровождал его во время походов. Ряд его касыд были написаны его распоряжением, по случаю разных исторических событий. Такие авторы, как Лютфали бек Азер, Селим Бехупали, Мирза Махмуд Гаджар, Шамседдин Сами, Деххуда, Ага Бозорг Техрани, Голчине-Маани хотя и высказались в своих произведениях о жизни и творчестве Неш'е Табризи, но ничего не написали о его произведениях на родном языке. Рукописный список дивана поэта, который хранится в стамбульском музее Топгапы Сарайы, дает возможность говорить о его поэтическом творчестве, особенно о его стихах на родном языке. В начале этого дивана (дата переписки 1763г.) переписаны стихи на персидском, в конце на азербайджанском языках. Здесь собраны 3 касыды, 6 газелей поэта на азербайджанском языке (всего 128 бейтов). Эти стихи привлекают

внимание художественными особенностями, тем, что говорят о ряде исторических событий, дают возможность изучить литературный процесс, проходивший в XVIII веке в Южном Азербайджане.

Ключевые слова: *Nəş'e Təbrizi, Nadir şah, история, литература, поэзия, газель.*

Karimov Pasha

LITERARY HERITAGE OF NESHE TABRIZI IN THE NATIVE LANGUAGE

Summary

Azerbaijani poet Abdurrazzag Neshe Tabrizi, who lived in the late XVII-XVIII centuries in his work was a successor to Saib Tabrizi, a representative of the "Indian style". The poet, who was from the kind of ruler of the state Garagoyunlu Jahanshah Hagigi, was known as an expert on a number of sciences of his time, including mathematics. In the Tazkires of the 18th-19th centuries New Tabrizi is mentioned as one of the prominent personalities of his time. The poet, who was born and raised in the city of Tabriz, continued his education in Isfahan, was pious in the palace of the emperor of the state of Afsharov, Nadir Shah Afshar (1688-1747), accompanied him during the campaigns. A number of his kasidas were written by him, on the occasion of various historical events. Authors such as Lutfali bey Azer, Selim Bahupali, Mirza Mahmud Gajar, Shamseddin Sami, Dehhud, Aga Bozorg Tehrani, Golchine-Maani, although spoke in their works of life and the work of Neshe Tabrizi, did not write anything about his works in their native language. The manuscript list of the poet's divan, which is stored in the Istanbul Topgapi Saray's Museum, makes it possible to talk about his poetic work, especially about his poems in his native language. At the beginning of this divan (date of correspondence 1763), verses were written in Persian, and at the end in Azerbaijani. Here are collected 3 kasidas, 6 gazelles of the poet in the Azerbaijani language (128 bates in total). These verses attract attention by their artistic features, by the fact that they speak of a number of historical events, which make it possible to study the literary process that took place in South Azerbaijan in the 18th century.

Key words: *Neshe Tabrizi, Nadir Shah, history, literature, poetry, ghazel.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.06.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.06.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor **Tərlan Quliyev**
tərəfindən nəşrə tövsiyə olunmuşdur.